

РЕЦЕПЦІЯ ЗАКАРПАТТЯ В ОПУБЛІКОВАНИХ ЛИСТАХ ДМИТРА КРЕМЕНЯ ДО ПЕТРА ЧАСТА

В останні десятиліття спостерігається зростання уваги видавців і дослідників до письменницької документалістики – щоденників, спогадів, листування. Вони стають безцінним джерелом для біографічних, літературознавчих, історичних студій. Як зауважила літературознавиця Михайлина Коцюбинська, *«естетичне та екзистенційне значення епістолярної творчості незаперечне»* [Коцюбинська 2009, с. 3].

Закарпаття може похвалитися появою низки документальних видань, які важливі для кращого розуміння літературного процесу в краї. Серед матеріалів, над якими безпосередньо працювала Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка, можемо назвати такі об'ємні видання, як «Іван Чендей у колі сучасників» (2017), «Олекса Мишанич у колі сучасників» (2018), «Петро Скунець у колі сучасників» (2023). Великий резонанс викликали і два томи щоденників Івана Чендея, і перший том його листування з київськими критиками, підготованих Сидором Кіралем, опубліковані спомини перекладача Семена Панька та чимало інших не доступних раніше матеріалів.

У ювілейний рік уродження Закарпаття, поета, журналіста, Шевченківського лауреата Дмитра Кременя (1953–2019) доречно звернути увагу на опубліковані листи Д. Кременя до ювілянта наступного року – письменника, журналіста, редактора видавництва «Карпати», редактора щоденної української газети в США «Свобода» Петра Часта (нар. 1939).

За свідченням дослідника Тараса Кременя, в архіві батька є *«кілька тисяч надісланих та отриманих рукописних і електронних листів, написаних Дмитром Кременем»* [Кремін Т. 2020, с. 284], до і від різних адресатів. Серед опублікованих в окремих виданнях – листування Віталія Коротича з Д. Кременем [Коротич 2011; Небесне і земне 2018], та листи Д. Кременя до Петра Часта [Часто 2016]. Якщо листи В. Коротича ставали предметом вивчення науковців, зокрема Василя Шуляра, то до розгляду епістолярію Д. Кременя до П. Часта ми звертаємося вперше.

За словами П. Часта, він опублікував лише 15 листів Д. Кременя з 1975-го по 1986-й рік, коли молодий поет переїхав на Миколаївщину. Усього в журналіста збереглося близько 25 листів.

Петро Часто тоді працював у видавництві «Карпати», де готувалася до друку перша збірка Дмитра Дмитровича у «Бібліотечці молодих авторів». Дві яскраві творчі постаті здружило глибоке зацікавлення українською культурою, мистецтвом,

східною філософією, близькі художні цінності, про що свідчать і листування, в яких вони обговорюють прочитане, радять актуальні публікації на мистецькі теми, просять переслати прочитані книжки, діляться відгуками про власні видання тощо.

Ці листи окреслюють коло тем, які цікавили молодого поета і котрими він ділиться зі старшим другом, до якого *«тягнувся душою у моменти духовності і душевності»* (лист від [1976] р.) [Часто 2016, с. 27], кого *«завше глибоко поважаю ... і люблю тою любов'ю меншого чоловіка, віком, талантом і досвідом, як узагалі люблять тих, у кого багато нерозділеного»* (лист від 13.07.1977 р.) [Часто 2016, с. 29], *«людиною, дорогою неймовірно»* (лист від 19.07.1978 р.) [Часто 2016, с. 36].

У згаданому листуванні поруч із обговоренням культурно-мистецьких подій, гри розуму і сплесків емоцій проступає й образ Закарпаття, і ставлення до нього юного Дмитра Кременя, який тут виріс, навчався і сформувався як поет і особистість.

Якщо в перших листах після 1975 року (не всі листи датовані, але розташовані у книжці хронологічно у формі епістолярного монологу), коли поет був направлений після закінчення філологічного факультету Ужгородського університету на роботу до степової Миколаївщини, відчувається як емоційна ображеність на Закарпаття (бо його рукописну збірку «Тан блукаючого вогню» не видали, засудили на університетській літстудії), так і прийняття нової ситуації Дмитром Кременем: *«Наскільки мені вдається, прагну судити себе і судити об'єктивно. На жаль, я не в спроможності зараз говорити про багато речей. Відчуваю страшну спустошеність. Ваше мовчання теж камінець до тієї мурованої стіни духовної ізоляції, в якій я зараз ... Не за стіною в стіні»*. [Часто 2016, с. 12]. Ця трагедія нерозуміння особливо відчувається у листі від 12.02.1986 року: *«...не сумуйте, знаючи, як “допомогли” мені “землячки”»*... [Часто 2016, с. 47].

Д. Кремін розуміє, що події, пов'язані з ним у 1974 році в Ужгороді, ставали в один ряд із опалою письменника Івана Чендея 1969 року, знищенням тиражу книжок поетів Петра Скунця та Фелікса Кривіна 1971 року, от-от мали звільнити з видавництва редактора Василя Басараба: *«Звичайно ж, усі об'єктивно реальні події, трафунки, що сталися в Ужгороді, мали статись раніш, але – раніш чи пізніш – вони сталися. Корифеї провінційного самодурства, звичайно, тільки відсунули з шахової дошки пішака, з голови якого впала коронка ферзя. Гра триватиме і далі, і мудро каже латинське*

прислів'я, що так марно минає життя (*sic transit gloria mundi*)» (лист від [1975] р.) [Часто 2016, с. 15].

Дмитро Кремінь називав згадані події зі спокоєм середньовічного монаха «суєтою». Розумів, що йому «на Закарпатті чекати нічого» [Часто 2016, с. 15]. Такий робить висновок поет попри те, що видавництво просить ще якихось пояснень до тексту: «В той же час до того рукопису, який лежить у “Карпатах”, теж вимагається коментар; що “дії, зображені в симфоніях “Сад” і “Коні Адамові”, мають відбуватися в буржуазному світі, де митець залежний від верхніх 10,000 і т. д.”. Я вже охрип (навіть листовно) від доводів, доказів etc.

Ради формальної дисципліни щось напишу а la “лірична проза з віршами”. Мучуся, страшно мучуся всім цим нерозумінням і ще страшнішим небажанням порозуміти щось у моїй поезії тими людьми, які б мали це робити. Поки що нічого кардинального і світлого для мене немає.

А літа йдуть...» ([1975]) [Часто 2016, с. 16].

У листах 1975–1977 років говорить про біль, спустошеність, відчуває себе інтелектуально безробітним, називає себе ливходцем: «А бути в ролі ливходця доводиться мені не так уже і рідко» (лист від 21.09.1978 р.) [Часто 2016, с. 40]. У результаті листовного діалогу ми бачимо паростки оптимізму, до стоїцизму доєднується і східна філософія дзену – споглядання, глибоке зосередження, відсторонення, які свідчать про початок його внутрішнього перевтілення: «Але, Ви знаєте, я інколи видаюся собі астральним тілом, а не людиною, тому інколи збираю себе по камінчику, по квіточці, по зорі. / І слова, і мовчання, і мовчання слів – дотепне, і я радий, що наш діалог, схожий на два монологи, не провисає в порожнечі» (лист контекстуально [1975] р.) [Часто 2016, с. 12].

У листах відчувається меланхолія, непотрібність, відкинутість, межева ситуація в житті і перші проблески надії: «Трагізм нашого буття, який існує реально в нас самих, спонукає нас шукати культурну нірвану, і не забуття, а розміреного плину думок, жестів, слів»; «У Миколаєві до мене ставляться прихильно, гадаю, що деякі позитивні наслідки ця прихильність дасть. А взагалі – почалася тривала пора болючих думок і роздумів, і пошук спокою, який означає (тобто цей пошук) – неспокій...» (лист від 26.03.1976 р.) [Часто 2016, с. 18–19]. Д. Кремінь розуміє, що «письменники не стають банальними від того, що стають банальними висловлювання про них» (лист від 13.04.1976 р.) [Часто 2016, с. 20], він відчуває потребу польоту (за Р. Бахом «Чайка на ймення Джонатан Лівінгстон»).

Попри внутрішню роботу над собою, завантаженість вчителя в середній школі в Казанці, літератор не втрачає цікавості до Закарпаття. Співчуває, що Василя Басараба теж звільнили з «Карпат», тішиться з появи перших книжок Василя Густі та Дмитра Кешелі, з якими в одній черзі був на видання першої збірки. «Надіслали мені книги В. Густія і Д. Кешелі. Густі надіслав сам, а книгу Кешелі –

знайомий. Добре, що творча молодь має таку поважну підтримку. На це мені, на великий жаль, ніколи не таланило. Тому, либонь, і мандрую досі. Та життя потрохи йде, і я не маю підстав заздрити ні ровесникам своїм, ні друзям» (лист від 04.05.1978 р.) [Часто 2016, с. 31].

Тут знаходимо згадки, що листується з іншими закарпатцями: «Написав інтимного листа-есе Василеві Басарабові. Про «Осідлані гори». Мовчить. У Петра Миколайовича, чував я, поповнення. Важко, взагалі, з дітьми. Доводять інколи до гріха. Але яка радість (потому все, потому)» (лист від 21.09.1978 р.) [Часто 2016, с. 41].

Після переїзду в іншу область, через зайнятість у школі, а відтак на роботі в районній газеті, Д. Кремінь не так часто приїжджав на Закарпаття. Якщо і бував, то більше вдома, в Сухій на Іршавщині, лише день-два – в Ужгороді: «На Закарпатті бував я вкрай рідко, і то тоді й так, що боляче до сліз було, і не до зустрічей. В Ужгороді живуть мої брати – Михайло та Іван. Вдома, в селі, господарство оновлюється, красивішає, більшає, – і все менше в ній звучить голосів мамчиних ще, не наших дітей, що завдає батькам горя, не кажучи про самоту душевну», «Літа йдуть, і я зовсім не дивуюсь з того, що все менше нитей пов'язує мене з рідним краєм, – все менше, на жаль» (лист від 31.08.1984 р.) [Часто 2016, с. 43–44].

Однак завжди цікавився культурним життям: «Що нового на літературній ниві закарпатській? Як там смереки і трембіти наших віршарів? Напишіть, будь ласка, при змозі». (лист від 26.03.1976 р.) [Часто 2016, с. 19].

Навіть прочитавши побіжно згадки в листах про підготовку публікацій, бачимо, що в збірниках творчості молодих «Суцвіття» (1977), «Калиновий спів» (укладач П. Скунець, 1978), публікації в «Молоді Закарпаття», «Закарпатській правді» Дмитро Кремінь присутній на малій батьківщині, не забули за нього земляки, попри, за його словами, «вигнання» та «Овідієві мандри».

І якщо не було видруковано першої збірки в Ужгороді, то вона з'явилася в київському видавництві «Молодь» того ж 1978 року. Крім друку поезій, із Закарпаття йому надсилали книжки, рукописи для рецензування. Наведемо приклад із листів до П. Часта: «...небавам сяду за рецензію для “Карпат”, – В. Густі прислав на рецензію рукопис Л. Фінкеля з Чернівців, 10 аркушів прози» (лист від 31.08.1984 р.) [Часто 2016, с. 43]; «Я оце пишу рецензію для “Карпат” на рукопис віршів Марії Головач: 15 літ “виходить” він, а вже Марії чи не під 50. Містечкова кололітературна опінія... Гай-гай...» (лист від 12.02.1986 р.) [Часто 2016, с. 47].

У листовному діалозі поет висловлював захоплення першою книжкою П. Часта: «Коли я прочитав (перечитую окремі твори, що рідко зі мною трапляється) Вашу книжку “Високе село”, подумав! Боже мій, який Ви талановитий, Петре Івановичу! ... Новелістична журналістика? Поетична проза? Документальне дихання доби? І так, і не

так, і все одразу, в синкретичній нероздільності, в органічному диханні кожного слова, в несфальшованій авторській позиції...» (лист від 19.07.1978 р.) [Часто 2016, с. 34], обіцяв рецензією підтримати вихід другої книжки П. Часта «Самотності просто нема»: *«Я тільки взявся читати Вашу нову книжку, напишу Вам неодмінно, як прочитаю, і думаю, «печатно» підтримаю Вас. У мене тепер менше проблем із друком, як було колись»* (лист від 12.02.1986 р.) [Часто 2016, с. 46].

Знаємо, що не поривав Дмитро Кремінь робочих, дружніх зв'язків і надалі. Згадати б передмови й післямови до книжок Юрія Шипа «Поки сонце не зайшло» (Ужгород, 2003), Василя Кузана «Золото Карпат» (Ужгород, 2003), Олександра Гавроша «Тіло лучниці» (Львів, 2006), його переклади словацьких поетів Яна Костри, Любомира Фелдека, Еміла Болеслава Лукача, Янка Єсенського, Івана Корсака, Івана Галла, Мирослава Валека в серії «Між Карпатами і Татрами» (Вип. 16, 20) та вірші Дмитра Кременя у словацькому перекладі Валерії Юричкової (Вип. 17, 25, 28) тощо.

Після двох років на Миколаївщині Д. Кремінь сподівався, що зможе повернутися на Закарпаття: *«Супроти сподіваного – треба й третій рік відпрацювати; здається, перейду на ниву журналістську, себто до якоїсь газети, виборовши відкріплення “свише”, бо школа стала мені вельми осоружною»* (лист від 13.07.1977 р.) [Часто 2016, с. 27].

У той же час, приїжджаючи на Закарпаття, він відчував, що віддаляється емоційно від часів юності, і писав у листі «щохвилинні», за М. Коцюбинською, думки, бо чув *«буркотіння старіючих фрондерів»* у свій бік. *«В Ужгороді повітря, як казав давній галицький письменник О. Турянський: “на легені здорове, але вбивче для душі”. // Дивні речі тут, узагалі. Щось присмеркове, не присмеркове, а надвечірнє. Вмирає Бокишай, хворий Манайло. Та це, звісно, не привід для суму. Якісь не ті “молоді”. Нема ні віршів, ні буйства, ні навіть амбітності. В художників – теж. ... Бачите, як невесело почуваю себе чужим на землі, яку любиш. І мало радості приносять серйозні розмови про перспективи й інше»* (лист від 13.07.1977 р.) [Часто 2016, с. 29]; *«Думаю про Вас. Згадую Ужгород юності моєї (цього літа він здався мені байдужим – не тільки до мене, якимось чужим – я не про будинки, певна річ»* (лист від 29.11.1977 р.) [Часто 2016, с. 31].

«Був на Закарпатті – місяць, і день – в Ужгороді. Ні Вас не було, ні Люби, ні П. Скуня, був, на щастя, І.М. Чендей. Бачив літераторів і журналістів, не міг навіть квитка дістати до Києва. Такий загумінковий сей град, моя колишня alma mater, о

я ж і школу закінчував у “вароші”... Сумно мені було» (лист від 26.01.1986 р.) [Часто 2016, с. 45].

Точка неповернення пройдена. 1978 року Дмитро Кремінь одружився, того ж року у Києві вийшла перша збірка «Травнева арка», наступного – його прийняли до Спілки письменників СРСР.

Щастя творчості Д. Кремінь здобув і на своїй новій батьківщині, про що свідчать його думки з різних листів: *«Був нещодавно в Миколаєві на дводенній нараді молодих літераторів. У президії сидів, аж чудно було, адже раніш, удома, сидів серед опонентів, критикованих і т. д. Добре, що поїхав сюди»* (лист від 4.03.1978 р.) [Часто 2016, с. 31]. *«Буде книга – мене приймуть у члени СП, принаймні, в Миколаєві, де цінують мене дуже високо, але й бережуть. І виховують»*. (лист від 6.08.1978 р.) [Часто 2016, с. 38].

Тож переїзд на Миколаївщину став для поета не падінням, не вигнанням, а новим злетом, в якому він знайшов гармонію двох таких несхожих українських регіонів: *«Лебідь – не селезень, йому потрібен простір. З часом я покину вимушений вольтер провінції. Але покину змушненим і дорослим птахом, а не соловейчиком. Все це попереду. “Ми в дорозі, ми майже дорослі”. Так писалося колись. Ця доросла пора прийшла – гармонія печаль мою проймає»*.

І хіба це не нагорода за мої бунтування і муки, за велетрудний пошук істини, за ностальгію по чистих джерелах, а не по кориту з пійлом для домашньої птиці?» (лист від 06.08.1978 р.) [Часто 2016, с. 39].

Діалог з Петром Частом обривається у книжці *«...І всі давно змінилися адреси...»* 1986 року. Але він багато чого говорить і поміж рядків. Того року Дмитро Кремінь проводив відпустку у Сухій і чого варті такі слова, що йому тут, вдома, пишеться, як Богу, і що для поета *«Щастя творчості найвище!»* [Часто 2016, с. 48].

Щастя творчості, яке Дмитро Кремінь здобув і в Закарпатті, і в Миколаєві, зрештою принесли йому визнання – десятки збірок, дві збірки вибраного, Шевченківську премію, зрештою Рік Дмитра Кременя на державному рівні. На Миколаївщині він зумів зреалізуватися на повну силу. Але коріння його на Закарпатті, де черпав натхнення, брав живильну силу, про що свідчать, зокрема, і листи поета до Петра Часта, і поезія ювіляра.

Отже, листування є документальним й емоційним свідченням ставлення Д. Кременя до Закарпаття в роки молодості, органічною частиною творчості, джерелом для біографічних, літературознавчих досліджень, історії української літератури та краєзнавства.

Література

1. Д.Д. Кремінь: талант, в якому зійшлися гори і степи: біобібліогр. покажч. Упоряд. М.В. Тасинкевич. Миколаїв, 2020. 463 с.
2. Іван Чендей у колі сучасників: збірник спогадів, статей, есе, художніх творів, бібліографічних джерел (до 95-річчя від дня народження письменника). Ужгород: РІК-У, 2017. 420 с.
3. Коротич В. Цілкою особисто. Приватні листи до Дмитра Кременя. Упор. та передм. Т. Кременя. Харків: Фоліо, 2011. 411 с.

4. Коцюбинська М. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість. Київ: Дух і літера, 2009. 584 с.
5. Кремінь Т., Старовойт Л. Українська Атлантида Дмитра Кременя: дискурс творчості. Миколаїв: Іліон, 2020. 328 с.
6. Кремінь Д. Поетичний театр Олександра Гавроша. *Гаврош О. Тіло лучниці: поезії*. Львів: Піраміда, 2006. С. 54–56.
7. Кремінь Д. Сповідь на вершині. *Шип Ю. Поки сонце не зайшло...: вибране*. Ужгород, 2003. С. 5–10.
8. Кремінь Д. Теорія крила, або Із чого може вирости любов... *Кузан В. Золото Карпат: поезії*. Ужгород, 2003. С. 5–8.
9. Листи від Дмитра Кременя. *Часто П. «...І всі давно змінилися адреси...»*. Ужгород: TIMPANI, 2016. С. 11–48.
10. Листи Д. Кременя до В.О. Коротича *Небесне і земне: спогади, есе, оригінали*. Миколаїв: Іліон, 2018. С. 177–208.
11. Між Карпатами і Татрами: Дмитро Кремінь у дзеркалі художнього перекладу. Вип. 25. Упоряд., вступ. ст. Т.В. Ліхтей, пер. укр. Д.Д. Кремінь, пер. словац. В. Юричкова. Ужгород: Ліра, 2016. 100 с.
12. Між Карпатами і Татрами: Поезія Еміла Болеслава Лукача в українському перекладі Дмитра Кременя. Вип. 20. Упоряд. Т.В. Ліхтей. Ужгород: Ліра, 2013. 64 с.
13. Між Карпатами і Татрами: поезія Мирослава Валека в українському перекладі Дмитра Кременя. Вип. 28. Вступ. сл. Т.В. Ліхтей. Ужгород: TIMPANI, 2018. 52 с.
14. Між Карпатами і Татрами: цикл “Постаті”: поезія Дмитра Кременя у словацькому перекладі Валерії Юричкової. Вип. 17. Упоряд. Т.В. Ліхтей; пер. словац. В. Юричкова. Ужгород: Ліра, 2011. 64 с. : іл.
15. Між Карпатами і Татрами: цикл “Постаті”: словац. поезія в пер. Дмитра Кременя. Вип. 16. Упоряд. Т.В. Ліхтей; пер. укр. Д.Д. Кремінь. Ужгород: Ліра, 2011. 48 с.
16. Олекса Мишанич у колі сучасників: збірник спогадів, статей, есе, бібліографічних джерел (до 85-річчя від дня народження науковця). Ужгород: РІК-У, 2018. 380 с.
17. Панько С.І. Вибрані твори: Коли засвічувалися віщі вогні. Упоряд. С.С. Панько, О.Д. Гаврош. Ужгород: Карпати, 2020. 336 с. : іл, фото.
18. Петро Скунець у колі сучасників: збірник спогадів, статей, бібліографічних джерел (до 80-річчя від дня народження письменника). Ужгород: РІК-У, 2023. 472 с.
19. Шуляр В.І. Вивчення епістолярію Дмитра Кременя під час лабораторного заняття у старшій профільній школі. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2013. № 9. С. 15–19.
20. Щоденники Івана Чендея: (1953-1973 рр.). Кн. 1. Упоряд. М.І. Чендей-Трещак. Ужгород: РІК-У, 2021. 640 с. : іл, портр.
21. Щоденники Івана Чендея: (1974-1981 рр.). Кн. 2. Упоряд. М.І. Чендей-Трещак. Ужгород: РІК-У, 2021. 688 с. : іл, портр.

Іванна КОГУТИЧ-ГАВРОШ,

редактор науково-методичного відділу

КЗ «Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека
імені Ф. Потушняка» Закарпатської обласної ради;

<https://orcid.org/0000-0003-1646-4558>